

Ксзондзик Н. В.

ГЕНЕЗА КЛАСИЦИЗМУ В ЛІТЕРАТУРІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглянуто питання генези класицизму в літературі Російської імперії. Виокремлено і проаналізовано три погляди на проблему: російський, зокрема «дожовтневого періоду», радянських і пострадянських часів, та український, від початку ХХ століття до сучасних версій.

Питання генези класицизму в літературі Російської імперії ще ретельно не досліджене. Якщо в Західній Європі все зрозуміло зі становленням цього літературного напрямку, першоджерела якого знаходимо в античності й Ренесансі, чому ж у нас немає однозначної відповіді з цього приводу? Основна проблема полягає як у відсутності певної визначеної оцінки самого явища, так

і в наявності численних версій його походження. Виділяємо три групи найбільш репрезентативних досліджень.

Найперше, не можемо оминути російського погляду на проблему. Водночас маємо два судження, одне з яких було поширене у «дожовтневий період», а друге - у радянський та пострадянський часи. Спостерігаємо тут, якщо і не

зовсім негативну оцінку класицизму, то повну нівеляцію його українських коренів чи їх викривлену інтерпретацію.

Другу групу становлять дослідження українських авторів від початку ХХ ст. і до версії Д. Чижевського включно. Хоча вони вже більше базуються на українському матеріалі, але все одно не дають позитивної оцінки класицизму в літературі (насамперед українській) і оминають його поступове входження в дискурс Російської імперії.

Нарешті, третя група спирається на сучасні українські теорії, переважно в інтерпретації Д. Наливайка. Саме вона, на наш погляд, і є більш авторитетною порівняно з попередніми. У концепції, базованій переважно на українському ґрунті, простежуються як корені класицистичного явища в літературі Російської імперії, так і його видозміни залежно від окремих особливостей дискурсу.

1. Російська версія «Дожовтневий період»

Серед дослідників «дожовтневої доби» особливої популярності набув термін «псевдокласицизм», яким вони послуговувалися замість типового «класицизм». Це було спричинено неприйняттям відповідного явища як у західно-європейській, так і в літературі Російської імперії.

Одним із перших, хто накинув термін «псевдокласицизм» французькій літературі ХVII ст., а разом і російським авторам, був В. Белінський, який у статті «Лихо з розуму» (1840), виклав критичні погляди на цей літературний стиль. Він цілком серйозно називав П. Корнеля, Ж. Расіна, Н. Буало «поетичними потворами» і наголошував, що «класицизм, як його розуміли французи, і як він прийшов від них до нас, був псевдокласицизмом, настільки ж подібний до грецького, як маркізи ХVIII ст. були подібними до богів, царів і героїв давньої Греції» [1, т. 1, 461]. Водночас В. Белінський не вельми шанував і російських письменників, нібито приналежних до цієї течії. Вбачаючи початки російської літератури в схоластиці, він вважав, що «сильний авторитет його бездарних послідовників, з яких головними були Сумароков і Херасков, підтримав і продовжив цей напрям» [1, т. 1, 100]. Зрештою, вже у другій половині 40-х років його зауваги лунали м'якше. Певною мірою В. Белінський визнав позитивну роль французької літератури доби класицизму, але все одно залишався на суперечливій позиції її трактування в плані сліпого наслідування античності. Що ж до російського варіанту класицизму, то сувора оцінка була непохитною, адже він прагнув вберегти подальший шлях російської літератури від хибних впливів наслідування й підпорядкованості правилам.

Подібні погляди критичного ставлення до

російського класицизму й вбачання його коренів у схоластиці були продовжені у працях О. Соболевського «Коли почався в нас псевдокласицизм?» (1890) і В. Мочульського «Стосунок південно-руської схоластики до псевдокласицизму» (1904). Та, попри негативну оцінку самого явища, вагомим є факт, що ними вже «був переконливо показаний безпосередній зв'язок між київськими поетиками ХVII ст. і «псевдокласицизмом» ХVIII ст., важлива роль названих поетик у формуванні російського класицизму» [2, 194], хоча й із застереженням щодо їх ухилу в бік середньовічної схоластики виключно запозиченого характеру.

Суттєво відмінним від сучасного російського дискурсу було твердження О. Соболевського, що «літературна реформа почалася задовго до Петра, і що Тредіаковський, Ломоносов і Сумароков своєю діяльністю не створили нової літератури, а лише ствердили її остаточне торжество над літературою давньою» [3, /]. Теза добре корелює з поглядами французьких дослідників стосовно того, що такі теоретики класицизму, як Н. Буало, нічого нового не принесли, а лише узагальнили попередньо усталену традицію, ствердили її остаточні позиції, вбачаючи першоджерела в текстах італійських гуманістів. Так, і О. Соболевський акцентував на давніших коренях, тоді як радянські вчені приписували реформи пізнішим авторам. Водночас він наголошував на певній штучності й незрозумілості нової системи, перенесеної з «південно-руських» земель. Яскравим прикладом цього слугувало неприйняття античного пантеону богів, що був уже усталеним у практиках києво-могилянських авторів, тоді як «ремствування московських людей п. ХVIII ст. залишилися без будь-якого результату й з того часу псевдокласицизм вкоренився в російській літературі» [3, 6]. Можливо, дослідник і мав рацію: якщо для української традиції такі впливи були звичними, то для російської вони видалися чужими.

Іншого погляду дотримувався В. Мочульський. Він лише частково поділяв твердження О. Соболевського про походження російського псевдокласицизму від південно-руської схоластики, натомість акцентував на безпосередніх західних, французьких, впливах. Про С. Полоцького і Ф. Прокоповича він писав, що «обидва вони стоять на рубежі двох напрямів, і якщо є виразниками певною мірою псевдокласицизму, то це псевдокласицизм не південно-руський, а французький, який на п. ХVIII ст. все більше і більше у нас розвивається і захоплює ширше і глибше всі галузі літературного виробництва» [4, 379].

Водночас для обох авторів стиль російської літератури ХVIII ст. залишався псевдокласицистичним з огляду на те, що так само вони ідентифікували й західноєвропейську літературу

XVII ст., а не через його не повнокровність чи недорозвиненість.

Від радянського періоду до сучасності

За радянських часів наукові погляди відчутно змінилися. Термін «класицизм» поступово реабілітували, й він активно почав вживатись як щодо зарубіжного, так і вітчизняного літературного процесу, а поняття «псевдокласицизм» почасти сприймалося своєрідним літературознавчим покручей. Зрештою, навіть у працях радянських науковців виявляються певні розбіжності у поглядах. Наприклад, щодо самої назви класицизму П. Берков висував пропозицію «відмовитися від терміна російський класицизм XVIII ст.» [5, 29], посилаючись на надмірність уживання різних «ізмів» у теоретичній науці.

Загалом, коли йдеться про початки становлення класицистичного стилю в літературі Російської імперії, то обов'язково згадується ім'я Феофана Прокоповича. Однак не завжди в працях російських науковців зазначається, що за національністю він був українцем. Акцент робиться на вже московському періоді його життя, де письменник ставиться в один ряд із російськими теоретиками класицистичної думки, а його твори цитуються, виключно російською мовою, хоча писав він і латиною, і польською, і книжною українською.

У нашій історії часто трапляються подібні випадки: спершу добровільне запозичення української інтелектуальної сили, згодом її примусове вивезення до Москви, потім поступове асимілювання і, зрештою, втрата національної пам'яті. Подібні методи найактивніше почали практикуватися в XVII ст., коли на російських теренах з'явилася відчутна «особлива потреба в науковій освіті, яку задовольнити було нікому» [6, 150]. Російські дослідники не часто визнавали, що освіта й наука на українських теренах була більш прогресивною, хоча деякі інколи й згадували про авангардну роль української літератури в плані засвоєння західноєвропейської традиції. Так, П. Берков, вбачаючи корені російської літератури в тісних зв'язках із візантійською традицією, визначає початки її наближення до загальноєвропейського літературного руху приблизно другою половиною XVII ст., зауважуючи, що в українській і білоруській літературі таке зближення розпочалося раніше [5, 15].

Тенденція пов'язувати російську літературну практику з європейською традицією останнім часом відчутно посилюється. Наприклад, читаємо: «Біля джерел російської прози XVIII ст. сходилося кілька провідних ліній: трансформована давньоруська, антична і західноєвропейська, останні й привели до формування в ній класи-

цизму» [7, 83]. Якщо з давньоруською традицією ще можемо погодитися, то дві останні передбачають відповідну аргументацію.

Та, незважаючи на таку начебто глибинну прив'язаність до давніх європейських традицій, західні сусіди зі своєю філософією та літературною манерою все одно залишалися далекими від зразків тогочасного російського мистецтва й були малозрозумілі йому. Так, коли А. Кантемир почав перекладати «Розмови про розмаїття світів» Б. Фонтенеля [7, 57], він натрапляв на безліч нез'ясованих слів, що вимагало від нього повсякчас робити розлогі посилання з поясненням запозичених термінів (наприклад, таких як повість, епічне віршування, інтрига, герой). Проте ідеї замінити їх на ближчі й зрозуміліші російській традиції чомусь не виникало¹.

Повертаючись до російської практики відправляти своїх людей на навчання за кордон ще в XVII ст., зазначимо, що вона не мала успіху. Так, із тридцяти осіб, яких Борис Годунов відправив вчитися до Західної Європи, повернулася лише одна людина, і таке траплялося повсякчас. Тоді як вихованці Київської академії, навпаки, часто виїздили й поверталися з закордонних освітніх подорожей. Отож поступово київська наукова й літературна практики почали запроваджуватися на російському ґрунті шляхом переселення українських учених.

Так, Л. Пумпянський писав, що «історія класичного руху на Русі відома», починаючи від часів Богоявленського церковного братства, згодом Києво-Могилянської академії, постає «перша епоха російської слабіки». Проте, як зазначав дослідник, спершу ця література мала «суто місцеве значення, аж ось 1649 р. знамените вивезення малоросів у Москву; вони організовують у Москві літературний гурток, який стає літературним центром Москви». Далі автор змінює акценти: «Історія боротьби проти малоросійських впливів відома» [8, 35], - підбиває він підсумки цього короткого екскурсу в історію зародження класицистичної доби літератури Російської імперії.

Отож можемо назвати імена деяких із майбутніх предтеч класицистичної традиції, вивезених до Москви: Е. Славинецький, А. Сатановський, Дм. Ростовський (Туптало), Ст. Яворський, С Полоцький, Ф. Лопатинський, Г. Чужинський та ін. Особливо посилювалося перетягування інтелектуальної сили до Московської столиці за часів Петра I, який намагався створити на власних землях омріяну Імперію, на кшталт французької абсолютистської монархії часів Людовіка XIV. Проте ні йому, ні його наступникам не вдалося досягти бажаних ідеалів. Як зазначає І. Клейн, попри певний поступ і пожвавлення

¹ В українській же традиції, навпаки, бачимо власні новоутворення (хоча вже й XIX століття): писулька - послання, побрехенька — анекдот, приказка — коротка байка, пісня - ода чи панегірик тощо.

в літературному житті «двір Катерини II за своїм культурним значенням навряд чи міг рівнятися з Версалем Людовіка XIV» [9].

У цьому контексті повсякчас вириває постать Ф. Прокоповича, освіта якого відповідала найкращим західноєвропейським зразкам. Він був викликаний до Москви Петром I восени 1716 року й призначений головним помічником царя в церковних справах. Його «Поетика» (1705) стала одним із текстів, на які почала орієнтуватися класицистична традиція в літературі Російської імперії. Хоча в окремих дослідженнях і *натрапляємо на імена Л. Зизанія, митрополита* Макарія, М. Смотрицького, як на тих, що закликали наслідувати греко-римські традиції ще до Ф. Прокоповича, проте більше акцент робиться на їхній боротьбі за становлення ораторського мистецтва, а не класицистичної теорії. Тоді як «Поетика» вже має якісно нові характер і мету.

Та зрештою, коротко ідентифікуючи Ф. Прокоповича як предтечу теорії класицистичної думки, дослідники російського класицизму більше намагаються зосереджуватися на чітко вироблених подальших російських маніфестах класицизму («Новий і короткий для складання російських віршів» В. Тредіаковського (1735), «Дві епістоли» А. Сумарокова (1748), «Коротке керівництво до красномовства» М. Ломоносова (1748)), випускаючи з контексту їхні українські попередники. їм частіше йдеться про «літературне єднання росіян і українців у XVIII ст.» [10, 24]. Водночас, коли й створюється паралель із західноєвропейськими класицистичними відповідниками, то знову ж без українського посередництва, а шляхом особного засвоєння.

Найавторитетнішими джерелами з давніших залишаються праці Л. Пумпянського «До історії російського класицизму» (1922-1923) і Г. Гуківського-«Російська література XVIII ст.» (1939), а з більш сучасних - академічне зібрання «XVIII ст.», що налічує 15 томів (1935-1986), дослідження І. Сермана «Російський класицизм» (1973), збірник «Російський і західноєвропейський класицизм» (1982). Одна з останніх праць у цій галузі - книжка К. Смоліної «Російська трагедія XVIII ст. Еволюція жанру» (2001) зазнала серйозної критики як через бідну бібліографію, так і цілком недоречно заангажованість у тогочасних релігійних і політичних дискурсах.

Загалом російські дослідники нині досить прискіпливо ставляться до літератури XVIII ст. Хоча вони й не відхрещуються від її тогочасних надбань, але повсякчас нівелюють старі авторитети. Таким чином, унаслідок глобного занурення в конфлікти й особливості власного літературного дискурсу, відбувається звичне уникання пошуків першопочатків самого класицистичного явища. Роль і місце українських авторів зводяться нанівець, вкотре наголошується на сліпому наслідуванні західноєвропейській традиції (що на-

справді було вже значно пізніше й аж ніяк не являло первинного фактора), сам процес розглядається якщо не в негативному світлі, то як такий, що не заслуговує особливої уваги.

2. Українська версія від початку XX ст. до Д. Чижевського Погляд за часів імперії

Українські дослідники кінця XIX - початку XX ст. перебували під впливом російських теорій про хибний характер класицистичного явища, тобто «псевдокласицизм». Проте вони часто намагались уникати використання конкретних термінів на означення того чи іншого літературного явища й досліджувати їх опосередковано.

Хоча граф Ф. де-Ла-Барт і спростовував помилкову недооцінку французької літератури XVII ст., заперечуючи її розгляд як псевдокласицистичного явища [11], пізніші київські професори залюбки оперували цим терміном. Так, лектор Д. Ревуцький дотримувався думки, що французькі автори з «нових» класиків стають «псевдо» класиками [12, 8], а російські автори XVIII ст. були банальними послідовниками їхніх традицій. Що ж до південноруських письменників, то вони так і «не змогли звільнитись від схоластики» [12, 22].

У той же час професор А. Лобода вважав, що «сфера впливу в російському суспільстві південно-західної шкільної освіченості ширша, ніж думали раніше» [13, 1]. На його думку, перенесення європейських традицій за посередництва українських (київських) студентів, що проходили навчання закордоном, також істотно вплинуло на становлення російського класицизму. Саме ця теза з-поміж інших, приналежних до давнішої критики, видається найпродуктивнішою.

Водночас із цими усталеними поглядами на проблему, що підпорядковувалися панівній імперській традиції, внаслідок поступового усамостійнення українського літературного дискурсу виникла потреба в його окремійшньому трактуванні від початку. Це призвело до поступового витворення самостійної історії української літератури як такої, що за радянських часів не могло отримати позитивної оцінки, тому штучно протягом тривалого терміну залишалося нібито в тіні «совєтської» догми.

Тези С. Єфремова й М. Зерова

В «Історії українського письменства» (1919) С. Єфремова щодо української літератури майже не застосовується термін «класицизм» (можливо, це спричинено системним висвітленням матеріалу за роками, а не літературними стилями). Та, незважаючи на це, вартим уваги лишається простеження значних українських впливів на російську літературну традицію, що інтерпретуємо як своєрідні шляхи генези класицизму в літературі Російської імперії.

На перший погляд, у контексті оцінки літератури XVII-XVIII ст. на українських теренах досить непрофесійною видається думка С. Єфремова щодо відсутності як в українській літературі, так і освітньому процесі Київської академії відродження або поступу, а на противагу він закидав винятково середньовічний схоластичний характер, що призвів до закuttя «у важку броню формальної думки», а наразі й прибивав на цвіту і морозив «всяке живіше слово, всяке свіже, не убрane в схоластичні рямці почуття» [14, 16]]. Звісно, подібний присуд видається надто суворим, особливо з огляду на сучасну оцінку ролі Аїма Матер як непересічного навчального закладу цілком європейського характеру. Проте, з другого боку, ця теза С. Єфремова в чомусь є дуже слушною. Маємо на увазі думку вченого щодо київських впливів на московську традицію. Залишаючись критично налаштованим стосовно можливостей української літератури і культури XVII-XVIII ст., дослідник ще більше нівелює російську традицію. Йдеться про те, що «до схоластичного виховання й традицій Київської академії, що вже самі могли забити літературний талант скам'янілими формами, долучився ще мертвий дух тодішньої Москви, для якої навіть схоластика була вже небезпечним новаторством» [14, 162]. Отже, бачимо, що навіть у таких начебто несприятливих умовах для розвитку нової літературно-критичної думки київська, тобто українська, традиція залишалася рушійною силою для становлення московської, тобто російської. Саме з цього джерела черпала новизну й долучалася до європейського надбання Московська держава, а з часів Петра I Російська імперія.

Така сентенція повністю корелює з думкою М. Петрова щодо поступового перенесення київської традиції в Московську державу з огляду на російську неспроможність забезпечити себе відповідними інтелектуальними ресурсами. Зрештою, дослідник відзначав і певну видозмінену традицію через впровадження її на іншому ґрунті. Так, безпосередньо на прикладі київських шкільних драм, що первинно мали священний зміст, він демонстрував їх трансформацію у твори виразно панегірико-державницького характеру. Це й було яскравим підтвердженням генези класицизму в Російській імперії саме за першорядного посередництва української літератури навіть не з часів переїзду Ф. Прокоповича до Москви, а ще з другої половини XVII ст. за початків поступового перенесення київської шкільної драматургії в Московську державу, створення там місцевої академії з колишніми київськими професорами.

Дедалі частіше дослідники починали звертати увагу на питому європейськість українських земель. Цей зв'язок згодом посприяв подальшому критичному дискурсу класицистичного питання, на що аж ніяк не могли претендувати його послідовні апологети, бо дотримувалися протилежної думки.

Серед них був і київський неокласик М. Зеров, який принципово не визнавав традиції українського класицизму. Він більше вподобав термін «псевдокласицизм», проте й до нього звертався не часто. Так, у праці «Нове українське письменство» це поняття він вживає лише кілька разів щодо творчості І. Котляревського та «популярної в добу псевдокласицизму байки» [15, 152] (ставлення до обох досить негативне). Пояснюємо це усталеним трактуванням автора «Енеїди» як письменника несерйозного, сприйняття його як провінціала, що спричинив появу «котляревщини», яка «була довгою і впертою хворобою українського слова» [15, 98]. Це для М. Зерова, який так дбав про форму й мову віршів, було цілком неприйнятне. Таким чином, його власне завдання «послідовно й цілеспрямовано, програмово вводити класичну традицію й класичні структури в рідну літературу» [16, 9] не збігалось з позитивною оцінкою й взагалі визнанням попереднього існування хоч якоїсь класицистичної традиції в українській літературі².

На жаль, не знаємо поглядів М. Зерова на український літературний процес XVII-XVIII ст., бо його праці «Нове українське письменство» й «Українське письменство XIX ст.» не торкаються того часового проміжку. Проте зауважимо, що вже у цьому періоді автор вбачав панівні впливи російської традиції. Так, на прикладі І. Котляревського М. Зеров демонстрував «як сильно в його особі російське літературне життя втягло українського автора» [17, т. 2, 25], хоча й вбачав у його творчості певне схрещення XVIII і XIX ст., але заперечував самодостатність українського дискурсу.

Класицизм в інтерпретації Д. Чижевського

Найвагомішою для сучасної історії й теорії літератури є концепція Д. Чижевського, незважаючи на її критичну оцінку окремими дослідниками й досить упереджений підхід самого автора до проблеми. Його праці «Історія української літератури (від початків до доби реалізму)» (1956) і «Порівняльна історія слов'янських літератур» (1968) відчутно вплинули на весь теоретичний дискурс і в контексті історії україн-

² Пізніше подібна доля спіткає й самих київських неокласиків, коли Ю. Шерех (Шевельов) присвятить їм, а точніше відсутності їхнього літературного феномену, студію «Легенда про український неокласицизм», адже йому, як представнику МУРу, в першу чергу йтиметься про «національно органічний стиль», у концепт якого неокласицизм зовсім не вписується.

ського класицизму були чи не першими ґрунтовними дослідженнями новітнього літературознавства. Звісно, чимало концептів, висунутих дослідником, не могли тлумачитись однозначно, проте вони становили якісний поступ у вирішенні проблемного питання.

Одразу слід виокремити незалежний погляд Д. Чижевського на поняття «псевдокласицизм». Цю назву він вважав «неісторичною» та «несправедливою» [18, 354] і зауважував, що, якби такий стиль дійсно існував, тоді десь поряд мусив бути і справжній. Тому сам термін «треба відкинути через його принизливе звучання», адже «слов'янські класицисти намагались серйозно і відверто запровадити в життя античні літературні ідеали такими, якими вони їх розуміли» [19, 138], що заслуговує як на позитивну оцінку, так і відповідну увагу до явища.

Водночас часто натрапляємо на певні суперечності в поглядах дослідника, основна з яких полягає в розбіжності інтерпретації впливів української літератури на російську й навпаки. Так, якщо в розділі про бароко Д. Чижевський зазначає, що саме «через українське посередництво приходили часто в Росію й твори західної та польської літератури», «українці принесли вперше певні Гатунки, наприклад вірш і драму» і, врешті-решт, «в цілому російська література 17 віку виглядає певний час та в певних частинах як якийсь «філіал» української літератури» й присутній «дуже великий, хоч менш помітний, вплив українців на російську літературу 18 сторіччя» [18, 339], то в розділі про класицизм, який все ж таки залишається в межах того ж XVIII ст., українці в авторській інтерпретації перетворюються на «неповну націю», їхня література стає «неповною», бо їй бракує певних «гатунків» (насамперед «високих», тоді як «менш важливих» є досить), а сусіди росіяни (яким теж шойно не вистачало різних «гатунків») і поляки досягають блискучого класицистичного розвитку, тоді як «українська література була лише якимсь можливим доповненням до літератури чужомовної, однаково чи російської, чи французької, чи польської» [18, 358].

Проте, незважаючи на такий суворий присуд неповновартісності нашого літературного дискурсу, Д. Чижевський у жодному разі не відмовляв українському класицизму в праві на існування, а лише інтерпретував появу цього стилю «в своєрідній формі» та визначав як «слабкий і мало виразний» [18, 354]. До того ж він вказував на тяглість цієї традиції, що, на відміну від російської, яка швидко реконструювалась у сентиментальну й реалістичну, в нас «дожеврїла аж до самого кінця XIX ст.» [18, 359]. Дослідник робив акцент, що «недостатньо диференційована

за напрямками література може бути лише почасти й умовно поділена на розділи за літературними течіями» [18, 357]. Зокрема Д. Чижевський зазначав, що «з літератури українського класицизму починається українське літературне відродження, а певною обмеженою мірою і пробудження національне» [18, 400]. Тут він, вірогідно, мав на увазі вже літературний процес від часів виходу «Енеїди», бо наголошував саме на початках вживання народної мови, уникаючи ролі і впливу авторів - провісників класицизму, а водночас і подібного літературно-національного відродження XVII—XVIII ст.

Про українські корені класицизму в літературі Російської імперії Д. Чижевському часом все ж таки йшлося, коли він зауважував, що «колишні центри літературного життя, зокрема Київська академія, віддали усі свої живі сили на користь «всеросійських» центрів», а «наприкінці 18 ст. виступили як російські класичні поети українці», серед яких І. Богданович, В. Капніст, що «належать до найяскравіших зірок російського класицизму» [18, 360]. Виникає запитання, де ж поділили автори не кінця, а початку століття, яких ігнорує дослідник, а також визнаний першопровісник класицистичного стилю в літературі Російської імперії Ф. Прокопович³?

Насамкінець ще раз наголосимо на досить сталій позиції Д. Чижевського щодо підпорядкованості як Української держави, так і її літературного процесу Російській імперії та російським літературним взірцям, з огляду на які й виник на наших теренах цей своєрідний літературний стиль класицизм. Інверсованих зв'язків, на жаль, дослідник не простежував, ставлячи саме російську традицію на кілька шаблів вище від української.

3. Сучасна українська концепція Г. Грабовим - антитеза до класицизму Д. Чижевського

Перейдемо тепер до студій своєрідного опонента Д. Чижевського - Г. Грабовича, який вносить вагомий зауваги щодо суджень автора «Історій української літератури».

У першу чергу важливим видається спостереження Г. Грабовича щодо «Поетики» Ф. Прокоповича, про яку Д. Чижевський згадує, як і про її автора, дуже коротко. Дослідник дивується, що ця праця «так мало позначилася на українських літературних течіях і окремих творах» [20, 436], що не може не викликати здивування. Проте сам автор дає певне пояснення: «Тоді як російська література засвоювала і розвивала новий класицизм, українське письменство твердо залишалось на позиціях бароко» [20, 436]. Можна вважати, що разом із Ф. Прокоповичем

³ В «Історії української літератури» йому присвячено всього п'ять рядків у екскурсі II «Література латинською мовою», а в «Порівняльній історії слов'янських літератур» побіжно згадано в розділі «Бароко».

і його «Поетика» «переїхала» до Москви, давши поштовх творенню російської теорії класицизму. Тоді як «Сад поетичний» М. Довгалецького, який залишився на українській підневільній території, був більше просякнутий бароковою традицією. Наразі продуктивним може виявитися твердження Д. Чижевського про самостійні великі слов'янські держави (Росію й Польщу) з вишуканою придворною культурою, яка охоче приймала віяння заходу, та «провінційні культури», що «епігонно змушували далі процвітати пройдену вже епоху бароко» [19, 131/].

Водночас Г. Грабович зауважує в контексті «Енеїди» І. Котляревського, що «Чижевський багато чого перейняв у Зерова», власне з його «Нового українського письменства» [20, 447/]. Тому цілком зрозумілим видається його негативне ставлення до концепту «котляревщини», не надто прихильний погляд на самотність українського класицизму й невизнання його рушійного характеру щодо становлення російського відповідника, на противагу цьому - теза про додатковий характер української літератури цього періоду.

До того ж Г. Грабович помічає певні контроверзи в дослідженні Д. Чижевського, адже той часто суперечить сам собі, то намагаючись підібгати український класицизм під західноєвропейські зразки, то наголошуючи на неприйнятності оцінки наших авторів за виробленими критеріями іншої літератури. На думку Г. Грабовича, дослідник «не описує, не аналізує феномен, літературний факт сам по собі, тобто в його власному часовому й культурному контексті, а наполягає на оцінці його з погляду абсолюту, жанру, «серйозності» тощо» [20, 452/], що інколи призводить до певних крайнощів.

Складається враження, що Г. Грабович намагається реабілітувати українську літературу класицизму, а також продемонструвати як її особність від російської традиції, так і певну привілейованість в окремих випадках, але аж ніяк не «неповноту». Йдеться про те, що «українське письменство... органічно спиралося на власні традиційні можливості (зразки XVII-XVIII ст., неелітарні «фольклорні» моделі), тоді як російська література того періоду, навпаки, майже повністю покладалася на іноземні привнесені зразки. Оди, епіграми, опери, епоси та сатири російського класицизму відображають запозичену термінологію і дух та становлять... штучну систему, таку ж штучну, як і інші системи, перейняті протягом російської історії...» [20, 456/]. Погляд Г. Грабовича є вагомим аргументом щодо можливості опонувати непорушним авторитетам, яким є Д. Чижевський. До того ж концепт самотності української класицистичної традиції та її непересічні впливи на зародження класицизму в літературі Російської імперії є невід'ємним фактом сучасного українського літературного дискурсу.

Пошуки античного коріння

Сучасні українські дослідники добре пам'ятають про давню культурну спадщину, яку отримала давньоруська культура від античного світу, та розуміють, що цим природним зв'язком не можна поневажати, а саме в ньому слід шукати джерела успадкування й запозичення інших культурних традицій на рівних правах із західноєвропейським світом.

Ідеться про «потенційну схильність до класицизму» [21, 168/] української культури. Ця теза, неодноразово продукована Д. Наливайком, не є відкриттям, вона плавно випливає з попередньої історії проблеми про корені української культури.

У даному разі дієвою виявляється історіософська концепція Є. Маланюка: «Наша бо земля протягом довгих століть належала до антично-грецького кола, до кола античної культури Еллади - родовища пізнішої культури і Риму, і Європейського заходу» [22, 90/]. З подібним поглядом можна не погоджуватися, але його слід брати до уваги, говорячи про наші культурні особливості.

Крім пражан, зверталися до природного зв'язку з античним світом і неокласики. Так, М. Зеров зауважував: «На Україні ж... у нас паруски європейської культури проминалися всюди тисячею непомітних шпар та щілин, сприймалися помалу, але всіма порами соціального організму» [17, т. 2, 585/]. Бачимо, що для української традиції, на відміну від російської, класицизм був питомим явищем, тільки з огляду на історичні обставини не зміг розвинутися належним чином, водночас його ідентичність західноєвропейським зразкам була б явищем феноменальним, враховуючи культурні особливості краю і нетиповість кожної літератури.

Саме за таких культурно-історичних умов говоримо про рецепцію класицистичної поетики, що створили на західноєвропейських теренах наші автори. Проте слід пам'ятати, що ця рецепція не може повністю задовольнити вимог доктрини класицизму періоду Французької академії, на яку, як правило, й проєктуються всі погляди, пов'язані з питанням класицизму. Адже то була лише ідеальна картинка, за межі якої часто виходили навіть поважні «академіки». В той же час «класицизм аж ніяк не зводиться до художньої системи, викладеної останнім (Н. Буало. - Н. К.) у карбованих віршах. Це лише одна з його модифікацій, одна з багатьох класицистичних течій, що їх знає історія європейської художньої культури» [16, 3/]. Тому в жодному разі не можна нарікати на українських «провінціалів», що намагалися долучитися до цієї практики.

Роль українських поетик

Можна стверджувати, що саме Київські поети XVII-XVIII ст. були першими проявами ренесансного класицизму в українській літературі

і заклали базу для його подальшого функціонування в літературі Російської імперії. Вони містили теоретико-естетичний аспект класицизму. І якщо вважати, що подібні праці не впливали на літературний дискурс, то зробимо помилку. Адже, як зазначає Д. Наливайко про загальноєвропейський теоретичний рух: «їх дія (трактатів і поетик) на літературний процес у XVI—XVII ст. була дуже інтенсивною, і поступове перетворення класицизму в превалюючий напрям літератури й мистецтва в рамках названих ст. - найкрасномовніше тому підтвердження» [2, 171]. Звісно, на наших теренах класицизм не став «превалюючим напрямом», але про його відсутність говорити не можна, хоча б з огляду на існування потужної теоретичної бази, творення якої було розпочате українськими авторами задовго до російських класицистів.

Погоджуємося з думкою Н. Пилипюк, що літературна теорія, висунута педагогами Києво-Могилянської академії, була похідною за своєю суттю [23, 82], проте і весь західноєвропейський теоретичний дискурс, починаючи від Ренесансу, не був оригінальним, а походив від античності, поетик Арістотеля, Горація та ін. Так само й на українських літературів вплинули давні авторитети у поєднанні з пізнішими європейськими ренесансними майстрами та навіть, можливо, деякими власне класицистичними теоретиками, що було більш проблематичним через використання ними національних мов. Тому закидання вторинного характеру київським поетикам не є суттєвим, адже, зрештою, для слов'янської традиції це були перші тексти подібного типу, що на них згодом могли спиратися нові українські, російські або імперські автори.

Якісний поступ у питанні дослідження важливості цих текстів зробив Г. Сивокінь, стверджуючи, що «давні українські поетики стали певною перехідною ланкою між західноєвропейським класицизмом XVII ст. та російською класицистичною літературою XVIII ст.» [24, 129], навіть незважаючи на те, що згодом В. Маслюк спробував спростувати твердження про «шкільні класицистичні поетики XVII-XVIII ст.» [24, 127], замінивши його на «барокові» шкільні курси теорії словесності [25, 212].

Останній досить детальний аналіз двох київських поетик (Ф. Прокоповича й М. Довгалецького) з виокремленням у них провідних класицистичних рис було зроблено в дисертаційному дослідженні М. Шаповал «Елементи класицизму в українській літературі» (1999).

Переломним етапом у самобутній теоретично-дослідницькій практиці киево-могилянських викладачів стала поява книжки Аполлоса (Андрія) Байбакова «Правила піитическія о стихотвореніи російскомъ и латинскомъ» (1776). «Цей же друкований підручник зупинив практику українських професорів виготовляти власні новолас-

гинські поетики-риторики» [23, 80]. У ньому була яскраво наявна проросійська традиція, про що свідчив як російськомовний виклад, так і безпелаяційна нова орієнтація на твори В. Тредіаковського, М. Ломоносова. Проте, з іншого боку, цей факт дає підстави стверджувати, що до виходу в світ цієї праці київська теоретична традиція залишалася осібною від російської, яка, власне, й почала розвиватись у творчості А. Кантеміра, В. Тредіаковського, А. Сумарокова й М. Ломоносова від першого поштовху праці Ф. Прокоповича та поетик, що їй передували.

Про роль Київських поетик у становленні класицизму в літературі Російської імперії згадував також і Д. Наливайко [2; 26; 27]. Їх походження він пов'язував із творами італійських гуманістів XVI ст., яких вважаємо ренесансними класицистами, наголошуючи на спростуванні поглядів дослідників «дожовтневого періоду» щодо «середньовічних латинських керівництв» [26, 160]. Саме звернення до авторитету Арістотеля, збереження структурної схеми ренесансних поетик і чимало інших факторів говорили на користь цієї позиції.

Концепція Д. Наливайка

Крім детальної розробки теорії ренесансного класицизму в українській літературі, як певного авангарду подальшого його продовження в період абсолютних монархій, низкою українських дослідників на матеріалі вивчення київських поетик, важливе місце посідають студії Д. Наливайка, присвячені класицистичній течії як такій. Він звертає окрему увагу на особливості літератури цього стилю, зокрема в слов'янському світі. Дослідник оцінює поширення класицизму в Україні у специфічній формі «шкільного класицизму», який був явищем загальноєвропейського характеру [21, 169], і робить акцент, що цей український шкільний класицизм «згодом на російському терені переріс, так би мовити, у «справжній» класицизм» [2, 172], тобто безпосередньо передував вияву його «високих» форм.

Звісно, щодо подальшого розвитку осібною українського класицизму Д. Наливайко критично вирізняє лише його «спорадичні прояви» з огляду на несприятливі соціально-історичні умови [21, 169, 170], водночас наголошуючи на важливішій ролі первинного ренесансного варіанту. Адже «без урахування значної поширеності «шкільного класицизму» важко до кінця пояснити появу «Енеїди» Котляревського, своєрідність її художньої природи» [27, 197]. Саме курсам гуманіага належала провідна роль у закладанні основ для розвитку й поширення класицистичної практики.

Водночас щодо вже усталеного російського класицизму Д. Наливайко дотримується погляду про певне поєднання традицій. З одного боку, в імперії відбувалась орієнтація на французьку

абсолютну монархію часів Людовіка XIV, а отже, й розквіту класицистичного мистецтва, з другого - поширювалися ідеї просвітництва у взаємодії з класицистичними ідеалами, але вже у зміненій формі. Тому російським класицистам притаманне було одночасне звернення до авторитетів, приналежних різним культурним традиціям, що і створювало особливості дискурсу.

Таким чином, бачимо: якщо російські дослідники, як правило, нехтували й продовжують нехтувати українськими впливами у становленні

класицистичного дискурсу в літературі Російської імперії (дається взначи роль самонавіяного просвітництва), то українські автори дедалі частіше звертаються до подібної гіпотези, зважаючи на культурно-історичні умови, коли з українських земель значний науковий і культурний потенціал штучно й почасти насильно переносився на російський ґрунт. Що може бути витлумачено як спроби постколоніальної адаптації і самоідентифікації.

1. *Белинский В. Г.* Собрание сочинений: В 3 т.- М.: ОГИЗ, 1948.
2. *Наливайко Д. С.* Київські поетики XVII — початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI - XVIII ст.- К.: Наук, думка, 1981.
3. *Соболевский О.* Когда начался у нас ложноклассицизм? // Библиограф,- 1890.-№ 1.
4. *Мочульский В. Н.* Отношение южно-русской схоластики XVII века к ложно-классицизму XVIII века // Журнал министерства народного просвещения.— 1904.- август.
5. *Берков Т. И.* Проблема изучения русского классицизма // Русская литература XVIII в. Эпоха классицизма.- М.-Л.: Наука, 1964.
6. *Петров Н. И.* Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков.- К.: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1911.
7. *Русский и западноевропейский классицизм: проза /* Отв. ред. А. С. Курилов.-М.: Наука, 1982.
8. *Пумпянский Л. В.* Классическая традиция: Собрание трудов по истории русской литературы.- М.: Языки русской культуры, 2000.
9. *Клейн И.* Поэт-самохвал: «Памятник» Державина и статут поэта в России XVIII века // Новое литературное обозрение.- 2004.- № 65.- <http://nlo.magazine.ru/scientist/121.html>
10. *Русская литература XVIII века и славянские литературы.*- М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963.
11. *Ф.-де-Ла-Бартъ.* Французский Классицизм в литературе и в искусстве.- К., 1903.
12. Къ истории ложного классицизма въ Россіи // По урокамъ преподавателя Д. Н. Ревуцкого составилъ Н. Карпека.- К.: Типографія Окружного Штаба, 1911.
13. *Лобода А.М.* Къ истории классицизма въ Россіи въ первую половину XVIII-го столѣтія.- К.: Типографія Т. Г. Мейландера, 1911.
14. *Ефремов С. О.* Історія українського письменства.-К.: Феміна, 1995.
15. *Зеров М.* Нове українське письменство.- Мюнхен: Інститут літератури, 1960.
16. *Наливайко Д.* Українські неокласици і класицизм // Наукові записки НаУКМА. Філологія.- К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998.- Т. 4.
17. *Зеров М. К.* Твори: В 2 т.- К.: Дніпро, 1990.
18. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури.-К.: Видавничий центр «Академія», 2003.
19. *Чижевський Д. І.* Порівняльна історія слов'янських літератур: У двох книгах.- К.: Видавничий центр «Академія», 2005.
20. *Гравович Гр.* До історії української літератури.- К.: Критика, 2003.
21. *Наливайко Д. С.* Искусство: направления, течения, стили.- К.: Мистецтво, 1980.
22. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури // Книга спостережень.-К.: АТІКА, 1995.
23. *Пилипчук Н.* Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст.- К.: Наук, думка, 1993.
24. *Сивокінь Г.* Давні українські поетики.-Х.: Акта, 2001.
25. *Маслюк В. П.* Латиномовні поетики і риторики XVII-першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.- К.: Наук, думка, 1983.
26. *Наливайко Д. С.* «Поетика» Арістотеля і новоевропейські літератури // Всесвіт.- 1978.-№ 12.
27. *Наливайко Д. С.* Класицизм // Всесвіт - 1979.- № 2.

Nataliya Ksyondzyk

THE GENESIS OF CLASSICISM IN THE LITERATURE OF THE RUSSIAN EMPIRE

The article examines the problem of the genesis of classicism in the literature of the Russian Empire. Two views are identified and analyzed: the Russian of the «pre-October», Soviet and post-Soviet periods, and the Ukrainian, from the beginning of the 20th century to date.